

Отже, моделі побудови держави, яку намагався запровадити гетьман, були притаманні суттєві вади. Вона народилася з обставин, що мали дуже слабку внутрішню генезу і залишалася життєздатною лише завдяки німецько-австрійській військовій присутності, тобто обставинам зовнішнім.

Поразка країн Четверного союзу у світовій війні, революції в Австро-Угорщині та Німеччині позбавили їх можливості й надалі відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні, а держави Антанти не захотіли, а можливо, й об'єктивно не могли зробити цього. Саме ця обставина, у свою чергу, невідворотно ставила Українську Державу перед новими революційними струмами.

Українська Держава впала практично без опору, поховавши під своїми руїнами ще одну соціально-політичну утопію тих часів: побудови української державності на підвалинах консервативної ідеї. Ця ідея не мала не лише національного українського підґрунтя, а й виявилася надзвичайно кволими її соціальні засади. Їх короткотривалу реалізацію цілком і повністю зумовив певний збіг обставин, чинник іноземної військової присутності в Україні. Безперспективність застосування в тих умовах консервативної ідеї підтвердив подальший розвиток революції.

Історія гетьманської держави і сьогодні залишається надзвичайно цікавою, але погано прочитаною сторінкою історії Української революції. Очевидно, історики зможуть додати ще багато цікавого в дослідженні державних структур, аналізі внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави, проте найпривабливіші перспективи відкриваються у вивченні соціальної історії доби. Перенесення дослідницьких акцентів із державотворчих аспірацій революції на соціальні може значно змінити наші уявлення не лише про 1918 р., але й про революцію загалом. Такі дослідження сприятимуть точнішому і більш повному уявленню про роль і місце революції 1917-1921 рр. у модерній історії України.

¹ Бураченко А. Час відновлення пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодні // Останній гетьман. — Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. — К., 1993. — С. 29.

² Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 251.

³ Малик Я. Державотворча діяльність Павла Скоропадського // Третій Міжнародний конгрес українців 26-29 серпня 1996 р.: Історія. — Харків, 1996. — С. 78.

⁴ Там само.

⁵ Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 64.

⁶ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. — К., 1997. — С. 44-45.

⁷ Див.: Скоропадський П. Спогади. — С. 99-100.

⁸ Там само. — С. 112.

⁹ Там само. — С. 104.

¹⁰ Малик Я. Цит. стаття. — С. 78.

¹¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 102.

¹² Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. — У 2-х т. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 285.

¹³ Павленко Ю., Храмов Ю. Цит. праця. — С. 115.

¹⁴ Українська Центральна Рада: документи і матеріали ... — Т. 2. — С. 228.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Коновалець Є. Причини до історії Української революції. — Прага, 1928. — С. 5.

¹⁷ Див.: Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 107.

¹⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 139.

¹⁹ Там само. — С. 140.

²⁰ Див.: Історія України. — Львів, 1996. — С. 230.

²¹ Павленко Ю., Храмов Ю. Цит. праця. — С. 115.

²² Пролянок Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1997. — С. 38.

²³ Скоропадський П. — Спогади. — С. 146, 132.

²⁴ Там само. — С. 146.

²⁵ Там само.

²⁶ Історія України: нове бачення. — У 2-х т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 54.

²⁷ Уривок зі «Споминів» Гетьмана Павла Скоропадського // Хліборобська Україна. — Кн. 5. — Рік 1924-1925. — С. 78-79.

²⁸ Скоропадський П. Спогади ... — С. 245.

²⁹ Там само.

³⁰ Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. — Відень, 1920. — Зб. 1. — С. 70.

³¹ Там само. — С. 71.

³² Історія України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — С. 209.

³³ Там само. — С. 210.

³⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. — Нью Йорк, 1954. — С. 45.

³⁵ Див.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. — К., 1996. — С. 129.

³⁶ Див.: Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 310.

³⁷ Донська летопись. -1924. — № 3. — С. 207.

³⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 51.

³⁹ Там само. — С. 48.

Ірина Матяш

Модель архівної реформи в Україні 1918 р.

Радянською історіографією питання архівної реформи 1918 р. в Україні або зовсім не розглядалося, або пов'язувалося з «ленінським» декретом «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР» (1 червня 1918 р.) як наслідок його втілення у життя, законодавчо закріплений в Україні «Тимчасовим положенням про архівну справу» від 20 квітня 1920 р. й оприлюднений в «Ізвестиях Всеукраїнського Центрального Исполнительного Комитета и Харьковского губревкома» 29 квітня як постанова Раднаркому УСРР про націоналізацію і централізацію архівної справи. Відтак, поза науковим обігом залишалися розроблені архівістами доби Центральної Ради та Гетьманату неабиякої ваги принципові документи, що мали визначити подальший розвиток архівної справи незалежної України, проте через несприятливі обставини для їхньої реалізації до певної міри трансформовані стали пізніше підґрунтям радянського архівного будівництва на теренах нашої батьківщини.

До нині основні проблеми архівістики за гетьманування П.П.Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) на тлі загальноновідомих культурологічних досягнень того часу залишаються малодослідженими. Той факт, що, наголошуючи на успіхах культурного будівництва Гетьманату, частина учасників Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження останнього гетьмана та 75-ї річниці проголошення Української

Держави (Київ — Чернігів — Тростянець, 1993 р.) непересічною подією назвали створення Державного Українського Архіву [7], тоді як за доби Гетьманату було лише допрацьовано статут і зроблено перші кроки щодо його застосування (міністр освіти М.П.Василенко підписав законопроект, але не встиг його провести), засвідчує недостатню увагу до цього питання. «Офіційний історіограф гетьмана» [23, с.64] Д.І.Дорошенко свого часу справедливо зауважив: «У Києві положено початок Центрального Державного Архіву й засновано Національну Бібліотеку Української держави» [13, с.212].

Зауважимо, що серед сучасних дослідників [1–3] одні пов'язують початок архівної реформи 1918 р. та ґрунтовне розроблення її принципів і моделі з діяльністю Архівно-бібліотечного відділу Головного управління у справах мистецтва та національної культури (далі — ГУМНК) Української держави [27]. Інші — на підставі аналізу джерельного матеріалу доводять, що заслуга розроблення теоретичних основ реформування архівної справи в Україні належить співробітникам Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх (з січня 1918 р. — Міністерства) Української Центральної Ради [4 — 6]. Отже, для об'єктивної оцінки проектів архівної реформи в Україні 1918 р. необхідно не лише за історичними джерелами реконструювати перебіг подій архівного будівництва того часу, але й відповідати на низку важливих питань. Насамперед таких:

– Була модель архівної реформи оригінальною чи запозиченою? Якими були основні цілі та завдання реформування архівної справи в Україні?

– Був Архівно-бібліотечний відділ ГУМНК автором новаторського проекту реформи чи теоретичні основи її закладені його попередниками?

– Як вплинула на життя реформа на подальший розвиток архівної справи в Україні?

Вірогідні відповіді на ці питання дадуть можливість не лише визначити координати Архівно-бібліотечного відділу ГУМНК Української держави у просторі і часі буремної доби української революції, а й відтворити контакти горизонтального і вертикального рівнів «Україна — Росія — країни Західної Європи», «Бібліотечно-архівний відділ УЦР — Архівно-бібліотечний відділ Української держави — Архівна секція ВУКОПМІСУ», проаналізувати первісну бінарну опозицію «хаос — порядок» у контексті архівної справи.

Шлях архівної реформи, обраний Україною 1917 — 1918 р., на той час вже пройшли більшість країн Західної Європи. Про це детально розповів російський архівіст, археолог та історик права (родом з Чернігівщини), директор Московського архіву Міністерства юстиції (1892 — 1911 рр.) Д.Я.Самоковасов у своїх ґрунтовній праці, виданій у двох книгах, «Централізація государственных архивов. Архивное дело на Западе» (М., 1900). Централізацію архівної справи вчений вважав ознакою цивілізованого суспільства [9, с.10], а тому прагнув ґрунтовно висвітлити її принципи у державах Заходу як такої, що відповідає вимогам «науки архивоведения и архивоведения (тобто: архівної науки і практики — І.М.) в западноевропейском смысле» [8, с. III] й може сприяти реорганізації діяльності російських архівів. Першу книгу він присвятив викладу відомостей з історії архівної централізації та чинного архівного законодавства Франції, Бельгії та Італії як країн, що репрезентують три типові моделі законодавчої постановки архівної справи у державах Західної Європи. Друга книга подавала огляд державних архівів та архівного законодавства Австро-Угорщини, Баварії, Веймара, Великобританії, Голландії, Данії, Іспанії, Норвегії, Пруссії, Саксонії, Швейцарії та Швеції. Як відомо, за дорученням Московського археологічного товариства з метою вивчення та аналізу західноєвропейського досвіду організації архівної справи, Д.Я.Самоковасов перебував 1899 р. у закордонному відрядженні, де зібрав необхідні матеріали, а за сприянням Міністерства закордонних справ отримав ще й тексти архівних законів Австро-Угорщини, Англії, Голандії, Швеції та Норвегії. Це була не перша подорож російських архівістів за західним досвідом. Так, 1873 р. голова шойно створеної за клопотанням ІІ Петербурзького археологічного з'їзду (1871 р.) перед урядом тимчасової архівної комісії М.В.Калачов та її член О.Ф.Бичков були відряджені за кордон для детального ознайомлення з законодавчою та практичною постановкою архівної справи у західноєвропейських державах. Їхні напрацювання склали основу проекту «Положення про головну архівну комісію» (1876 р.) й активізували спроби реформування архівної справи того часу. Як бачимо, архівне будівництво країн Західної Європи постійно перебувало у полі зору зацікавлених у поступі цієї галузі слів'янських учених і стимулювало їх до конкретних дій (хоч доволі прохолодно сприйнятих владними інституціями).

«Архивная реформа ... успешно совершается только тогда, когда ее принимают в свои руки органы верховной власти: Наполеоны I и III, королева Виктория, Эммануил II, Вильгельм I, Оскар II, или государственные деятели, сильные духом и властью, подобные канцлерам Монтжеля и князю Бисмарку», — дійшов висновку учений-архівістів Д.Я.Самоковасов [8, с.186.]. Тим самим він акцентував увагу на необхідності державницького підходу до вирішення проблем архівістики. Іншим, не менш важливим, висновком Д.Я.Самоковасова було усвідомлення на основі аналізу моделі організації архівної справи у різних країнах Західної Європи визначальних принципів архівної реформи, за деякими незначними відмінностями — універсальних. Моду в цій галузі диктувала Франція, де централізація архівної справи, впроваджена наприкінці XVIII ст., пов'язана з іменем імператора Наполеона I — автора ідеї створення центрального державного архіву як місця зберігання документів та матеріалів не лише практичного, а й наукового значення. Проект архівної реформи Австрії, складений 1705 р., за правління Йосипа I, не реалізувався, залишивши першість реформаторам Франції. Декретом конвенту 25 червня 1794 р. архіву при національному представництві надавався статус центральної архівної установи республіки, котрому підпорядковувалися всі інші архіви. Призначений директором архівів імперії відомий бібліотекар Дону, за дорученням Наполеона склав проект статуту архівної служби і план систематизації і описування архівних матеріалів, затверджений імператором. Ще одним важливим здобутком архівної реформи у Франції була організація фахової освіти. Відомий «Escole de Chartes» стала першим у світі спеціалізованим навчальним закладом для підготовки архівістів. Слід зауважити, що

За Францією, архівна реформа поширилася на країни, що визнали владу Наполеона: Італію, Німеччину, Бельгію, Голландію, Іспанію. Модель архівної реформи у названих країнах була похідною від французької. Тут, за розпорядженням імператора, у облаштованих для зберігання документів монастирських приміщеннях і палацах починали утворювати центральні державні архіви. При цьому, джерела, що стосувалися історії Франції, планувалося передавати до проєктованого Паризького центрального архіву.

27 травня 1875 р. Віктор Еммануїл II декретом започаткував централізацію архівних матеріалів у державних архівах Італії та запровадив загальні правила підготовки до архівної служби. А рік по тому (у червні 1876 р.) міністерським розпорядженням були затверджені вироблені відповідно до вимог королівського декрету архівною радою «правила державної архівної служби», що склалися з 10 пунктів і детально визначали коло службових обов'язків суперінтендантів (що керували архівною справою на місцях), директорів, архівістів та ін. Упорядкування архівної справи Австрії розпочалося виданням закону від 9 листопада 1894 р., згідно з яким було створено при Міністерстві внутрішніх справ імператорсько-королівську архівну раду для компетентної оцінки стану архівної справи та сприяння її поступу.

Таким чином, впродовж кінця XVIII — XIX ст. централізація архівної справи охопила більшість країн Західної Європи. Згідно з чинним законодавством цих держав вище керівництво архівною справою здійснювало МВС (Австрія, Бельгія, Голандія, Італія, Німеччина) або МНО (Франція, Норвегія), Міністерство віросповідань (Швеція) та ін. Водночас у Австрії, Італії Франції при уряді діяла окрема інституція на громадських засадах — архівна рада (чи комісія), до компетенції якої входило вирішення основних проблем архівного будівництва: обговорення архівного законодавства та загальних принципів роботи архівів, узгодження правил централізації, упорядкування, зберігання, описування та видання архівних джерел; заснування архівних шкіл та вироблення програми підвищення кваліфікації архівістів; питання економіки та матеріального чи морального заохочення працівників архівів. Крім вищого керівництва, нагляд за розвитком архівної справи здійснювався директором столичного державного архіву чи головним архівістом королівських архівів (Бельгія, Голандія, Данія); у Швеції кожен центральний архів кантону (всього 21) підпорядковувався префекту кантону і місцевому архівісту; в Англії архівним управлінням керував начальник архівів, що призначався королевою. Оскільки архівна реформа у країнах Західної Європи не є предметом нашого дослідження, наголосимо лише на тому, що дає ґрунт для узагальнень стосовно реформи архівної справи в Україні.

Централізація архівної справи у країнах Західної Європи відбувалася за схожими принципами, мала спільні риси і наслідки. Насамперед, як зазначає Д.Я.Самоковасов, безлад у архівах визнавався великим злом, «с которым должно бороться серьезными мерами, посредством учреждения: университетских курсов архивоведения, школ архивоведения при архивах древних актов, строгого порядка архивной службы, архивной централизации и устройства специальных архивных зданий, приспособленных для хранения в порядке и целости и для научной разработки государственных архивных материалов» [8, с.200]. Підготовка до архівної діяльності, централізація, розбір, утилізація, зберігання і описання державних архівних матеріалів в усіх країнах проходили лише урядовими установами і особами, що перебували на службі у спеціальних архівних відомствах, — тобто набули державного значення. Таким чином, архівна реформа у країнах мала позитивні наслідки. По-перше, було упорядковано (за загальними принципами описування, зберігання і передачі справ у архів) діловодство у державних установах. По-друге, було звільнено приміщення канцелярій і регістратур від закінчених діловодством справ. По-третє, відведення спеціальних приміщень під архіви забезпечило збереження архівних матеріалів. По-четверте, створення архівів уможливило їхнє наукове опрацювання і усебічне використання. По-п'яте, запровадження суворого порядку і контролю у архіви попереджали випадки викрадення чи нищення державних архівних матеріалів. По-шосте, очевидною була економічна вигода, оскільки дешевше утримувати десятки спеціалізованих будівель, ніж тисячі малих, непридатних приміщень. Усе це давало підстави архівістам Росії опиратися на західну модель архівної реформи при розробленні основних засад централізації архівної справи.

Відомо декілька проєктів реформи архівної справи в Росії. Перший репрезентовано Планом «о приведении в лучшее устройство Архивов вообще», поданим 8 квітня 1820 р. Головноуправляючому Комісіїю укладання законів князю П.В.Лопухіну старшим членом ради Комісії бароном Г.А.Розенкампом. Наголошуючи на необхідності державного ставлення до архівів, проявом якого, на його думку, має стати «порядочное» облаштування [10, с.103], Г.А.Розенкамф вказує на причини, що зумовили незадовільний стан архівної справи в Росії, й пропонує заходи (за аналогією до західноєвропейської реформи), покликані змінити status quo російських архівів. Серед таких заходів, насамперед, розроблення повноцінного архівного законодавства і створення підзвітного Державному Сенату Головного управління архівами з адміністративним підпорядкуванням йому всіх столичних архівів (як московських, так і петербурзьких, за винятком лише архіву Колегії іноземних справ). «Головною і прямою» метою реформи автор вважав концентрацію усіх фондів окремих архівів у Державному архіві, для чого кожен окремий архів мав скласти повний хронологічний реєстр документів з подальшим внесенням у загальний алфавітний та систематичний реєстр розробленого зразка. Отже, вперше йшлося про створення єдиного «столичного» [10, с.139] архівного фонду. Не міг залишити поза увагою Г.А.Розенкамф і кадровий склад майбутніх архівних установ. Він вважав, що на архівну службу повинні призначатися обізнані люди, які «могли бы усовершенствовать себя в так называемой архивной науке» [10, с. 140]. Проте у проєкті не вказувалося, де і як відбуватиметься підготовка архівістів. Відтак не можна однозначно погодитися з твердженням сучасного російського вченого Т.І.Хорхордіної про пріоритет Росії у становленні архівної освіти. «За год до открытия в Париже Школы хартий — первого в мире учебного заведения по подготовке архивистов профессионалов — Розенкамф поставил вопрос о необходимости введения архивного образования в Россию», — наголошує вона [11, с.7]. Через нерозробленість цього аспекту проєкту можна принести лише, що у ньому втілена думка не стільки про заснування архівного навчального закладу, скільки про самоудосконалення архівістів

у ході їхньої діяльності. Відрадно вже те, що здатними до архівної роботи Г.А.Розенкампф вважав людей різнобічно розвинутих, ерудованих, освічених. Отже, автором першого проекту архівної реформи в Росії було поставлено низку важливих питань: створення державної інституції для управління архівною справою, концентрація архівних матеріалів у Державному архіві, їхнє описання та забезпечення збереженості, необхідність самоудосконалення архівістів у практичній діяльності.

Вдруге спроба реформування архівної справи була зроблена 1873 р., а ідеологом реформи був відомий російський архівіст М.В.Калачов. На підставі відомостей, зібраних у згаданому відрядженні вченого до Західної Європи було розроблено проект «Положення про головну архівну комісію» (1876). Комісія мала складатися із голови, 4-х постійних співробітників та 5-ти членів-співробітників. Компетенція цього державного управлінського органу у галузі архівної справи поширювалася б на питання облаштування та упорядкування архівів державних та громадських інституцій Російської імперії; охорона та контроль за забезпеченням збереженості документів, особливо таких, що становлять науковий інтерес; визначення порядку розбору і знищення архівних документів; популяризація архівів та архівної справи; укладання форм архівних описів та ревізія архівів. Серед основних заходів планованого реформування діяльності архівів були створення Археологічного інституту, державне вето на знищення цінних архівних документів, заснування у великих містах центральних архівів з історичними товариствами при них та центральних архівів міністерств замість архівів при кожній установі, відповідно — загальні архіви для всіх відомств у губернських містах. І хоч Археологічний інститут М.В.Калачову довелося розмістити у власній квартирі, а проект упродовж 8-ми років не було передано до «законодательних сфер» [12, с.98] через постійні перепони, це був новий крок на шляху до цивілізованої постановки архівної справи.

Невтішною була доля і нового проекту 1892 р. Як зазначав Д.Я.Самоковасов щодо життєздатності пропозицій, висунутих вченими з'їздами, товариствами, комісіями, попечителями учбових округів та ін.: «проекти і ходатайства замірали в міністерствах, не виходячи на усмотрение законодательной власти» [12, с.102]. Найвідомішим серед планів архівної реформи у Росії став так званий «проект Самоковасова», створений з урахуванням проектів 1873, 1892 рр. та детального вивчення західноєвропейського досвіду в цій сфері. Питання архівної реформи стало основним під час XI Київського археологічного з'їзду (1899). Увагу учасників привернули виступи українських науковців та архівістів: проф. Д.І.Багалія (про необхідність центрального архіву в Харкові), І.М.Каманіна (про незадовільний стан «малоросійських архівів»), В.М.Довнар-Запольського (про участь архівних комісій у розборі урядових архівів) та ін. Спеціально обрана комісія на чолі з директором Археологічного інституту проф. М.В.Покровським (у складі якої серед 12 членів були В.М.Довнар-Запольський, котрий представляв імператорське Московське археологічне товариство, та Д.І.Багалія, що представляв Харківський університет) після обговорення «свода основаних архівної реформи в Росії» визнала його таким, що відповідає потребам архівної справи того часу. Цей «свод» передбачав: а) концентрацію ділових паперів урядових установ до 1775 р. у центральних обласних державних архівах давніх актів; б) впровадження «магазинної системи» (аналогічної німецькій) архівів; в) створення центрального архівного управління, визначення кола його компетенції; г) репрофілювання роботи вчених архівних комісій (існуючих та новостворюваних), зрушення до їхньої тіснішої співпраці з архівами; д) припинення знищення архівних матеріалів. За пропозицією В.С.Кюльманна, з'їздом одностайно прийнято проект Самоковасова за основу, допрацювати деталі доручалося установі, яка буде здійснювати архівну реформу в Росії. Схвалений представницькими вченими зібраннями проект, котрий базувався на ідеї централізації, концентрації архівних матеріалів та фундації архівної освіти, не зміг протистояти ідеї децентралізації (висунутій санкт-петербурзькою Академією наук, що опікувалася діяльністю архівних комісій — прихильників формально-логічного принципу організації архівних матеріалів) й був визнаний Міністерством внутрішніх справ (1903 р.) «бюрократичною централізацією». Проте ці напрацювання мали неабиякий вплив на подальший розвиток архівного будівництва як в Росії, так і в Україні. Таким чином, модель архівної реформи в Росії співвідносилася з західними моделями (зокрема, Франції та Німеччини) й вимагала насамперед створення державної інституції для управління архівною справою, концентрації архівних матеріалів, заснування «архівної професури» при Московському та Київському університетах і вищих шкіл при обласних архівах. Ці завдання намагалися вирішувати й українські архівісти, обтяжені подібними проблемами, особливо у часи воєнних лихоліть.

Впритул до ліквідації архівного «нестроєння» на теренах України підійшов Архівно-бібліотечний відділ УЦР на чолі з істориком, джерелознавцем, літературознавцем О.С.Грушевським. В.Л.Модзалевський, очоливши цей відділ за доби Гетьманату, називав роботу попередників орієнтованою на проведення «широкої архівної реформи на Україні» [14, арк.1]. Проте самі представники Архівно-бібліотечного відділу (О.О.Грушевська, С.В.Глушко, О.І.Баранович, Т.Фаранюк, С.В.Шамрай та ін.) не декларували свої наміри як реформаторські, хоч уже на початку діяльності коло пріоритетних наукових і практичних проблем компетенції цієї інституції було доволі широким: від виявлення та інвентаризації архівних документів і матеріалів, реставрації й зберігання пошкоджених документів, встановлення і охорони державної власності на документи до розбудови системи державних архівних установ та розроблення теоретичних засад архівознавства. До рішучих дій спонукало життя — у вирі революції гинули цінні історичні джерела. Відтак, з метою концентрації й рятування архівних матеріалів, планувалося створення Українського Національного Архіву та підтримка існуючих районних архівів (або заснування при необхідності нових, зокрема у м. Острозі); ставилося питання про наукове розроблення архівних документів, видання спеціального археографічного часопису, координацію наукових археографічних робіт, що проводилися архівними комісіями, та створення реєстру зарубіжної україніки [15, арк. 7]. На першому етапі для підготовки кадрів архівістів передбачалася така форма як архівні гуртки, що набули значного поширення за сприяння та під особистим контролем Д.І.Багалія пізніше — в середині

20-х рр. Таким чином, закладалися основи архівної реформи, розвинуті у діяльності Архівно-бібліотечного відділу вже під керівництвом В.Л.Модзалевського за доби Гетьманату.

З приходом до влади гетьмана П.П.Скоропадського, орієнтованого на політичні й соціальні реформи, задекларовані в «Грамоті до всього українського народу», з проголошенням Української Держави поживилася практична робота відділу. Вибір гетьманом голови Архівно-бібліотечного відділу в особі В.Л.Модзалевського — на той час доволі молодій людині (йому щойно виповнилося 36 р.), але вже визнаного джерелознавця й архівіста — був безпомилковим. Як згадував П.П.Скоропадський, на відповідальні посади йому доводилося довго вибирати людей, бо «один оказывался негодяем, другой — человек совершенно неподходящий по своим политическим убеждениям, третій шел только ради жалования, не собираясь работать» [24, с.158]. Чернігівський архівіст відповідав посаді голови Архівно-бібліотечного відділу. Ще проживаючи у Петербурзі, з 1909 р. Вадим Львович взявся допомагати майбутньому гетьману як людина, обізнана «у архівно-генеалогічних справах» [3, с.171], збирати родинний архів Скоропадських [7, с.257-260], приїхавши до Чернігова, очолював Музей українських старожитностей імені В.В.Тарновського (1911 — 1912), керував справами як науковий секретар Чернігівської губернської ученої комісії (1911-1918), виконував обов'язки (з травня 1917 р.) губернського комісара із охорони пам'яток мистецтва і старовини [16, с.210]. Отже, неабиякий досвід давав йому підстави розраховувати на «яку-небудь посаду архівного чи наукового характеру» у Києві [16, с.210]. Запрошення очолити Архівно-бібліотечний відділ він отримав на початку квітня (після рішення О.С.Грушевського залишити за собою лише керівництво бібліотечною секцією), а приступив до роботи з травня 1918 р. Для вченого доміантою було визнання архівів поза політикую і безмежна відданість архівній справі. Важливим для втілення у життя проекту архівної реформи було й те, що на чолі бібліотечної секції залишилися працювати О.С.Грушевський, котрий розробляв її теоретичні засади саме з урахуванням української специфіки. Вище керівництво Архівно-бібліотечного відділу — Головне управління справами мистецтв та національної культури, головноуправляючим справами якого був П.Я.Дорошенко, за задумом його фундаторів, також мало бути «аполитичним, внепартийним и в своей деятельности проникнутым лишь национальной идеей» [17, арк.2 зв.]. Таким чином, для проведення реформи була основа — напрацювання попередників, зв'язок із Спільною російськими архівними діячів (через члена Ради Спілки РАД — Б.Л.Модзалевського — брата Вадима Львовича, через відрядження до Петрограда співробітника Архівно-бібліотечного відділу Ю.Г.Оксмана і т. ін.), наукові сили (О.С.Грушевський, В.В.Міжковський, Ю.О.Іванов-Меженко, Ю.Г.Оксман та ін.), підтримка керівництва (М.П.Василенка та П.Я.Дорошенка), але вирішення політичної ситуації не на користь Гетьманату, унеможливило її.

Попри всі труднощі найголовнішим завданням Архівно-бібліотечного відділу стало проведення 1918 р. загальної корінної архівної реформи «державного характеру» в Україні, що мала на меті «зберегти від дальшого псування і знищення ті скарби, які зараз розкидані по окремих архівах різних відомств і являються для них рідко важною і непотрібною для біжучих справ. Між тим архівні папери мають велике історичне й наукове значення й тому їх конче потрібно переховати» [18, арк.4-4 зв.]. Обґрунтовуючи важливість проведення реформи, В.Л.Модзалевський зазначав: «Архіви зараз розруйновані в часи війни і анархії. Розруйновані не тільки панські — в часи аграрних розривів, але й державні, дякуючи евакуаціям, революції і недбалому відношенню урядовців до них. Сі архіви треба зібрати, звести, утворити місця, де-б вони могли переховуватися, органи, які-б за ними гляділи. Коротко кажучи, треба: провести в життя архівну реформу загальнодержавного характеру» [25, арк.1]. Наріжним каменем реформи (реалістично розрахованої на тривалий час), була централізація архівної справи, впровадження державної власності на архівні документи «всіх відомств, які не потрібні для біжучого діловодства», концентрація архівних матеріалів, створення Національного архіву Української Держави (для зберігання документів загальнодержавного характеру і значення), якому мали підпорядковуватися Губерніальні архіви (де зберігалися б документи губернських інституцій) і Губерніальні Наукові Архівні Комісії на місцях (з правами державних інституцій і обов'язками «догляду за існуючими архівами ріжних відомств») та Археографічна комісія. В.Л.Модзалевський щодо цього наголошував на необхідності:

— «видати закон про те, що власником всіх державних архівів на Україні являється Українська народна республіка в лиці Головного Управління мистецтв та національної культури та його органів в центрі та на місцях;

— заснувати в м. Києві Національний архів, поклавши в основу його існуючий Київський центральний архів, який має тепер випадковий притулок в Університеті св. Володимира; для майбутнього Національного архіву реквізувати відповідне помешкання, доки ж його не буде, залишити Центральний архів в тому ж помешканні, де він тепер знаходиться, але поліпшити його стан, побільшити склад співробітників та передати його в відомство Головного управління...;

— по місцях утворити місцеві губерніальні архіви й архівні комісії для керування архівною справою по губерніях, а де суть вже подібні комісії (Чернігів, Полтава, Катеринослав, Київ, Сімферополь) — надати їм характер державних установ з побільшенням складу співробітників...;

— доручити Головноуправляючому справами Мистецтв та Національної культури скласти комісію з архівознавців та представників всіх міністерств для докладного розроблення всіх питань, зв'язаних з архівною реформою на Україні» [6, с.21].

При цьому автори реформи усвідомлювали, що «треба зробити так, щоби разом поліпшити стан наших архівів, не руйнуючи того, що вже існує» [19, арк.4]. Впродовж літа 1918 р. було розроблено прийнятні два варіанти проекту архівної реформи. За проектом плану організації архівної справи, підписаним І.М.Каманіним, передбачалося створення такої мережі архівних установ: Головне архівне управління з двома відділами: адміністративним та науковим; Український Національний архів (при ньому археологічний інститут з архівним, археологічним та етнографічним відділами і археографічна комісія); Крайові центральні архіви (у Києві, Харкові, Одесі); Губерніальний сконцентро-

ваний архів; повітовий збірний архів. Згідно з розробленим у ГУМНК проектом організації Національного архіву він мав бути заснований у Києві «для переховування документів державного значіння й виключно наукової вартості шляхом об'єднання фондів Київського центрального архіву (котрий стане одним із відділів Національного архіву), Харківського історико-філологічного товариства (справи Малоросійської Колегії), архівів скасованих інституцій та комплектування документами центральних установ УНР. На початкові витрати планувалося просити у Раді Міністрів 300000 крб. Ці кошти мала використовувати створювана Міжвідомча комісія при ГУМНК.

З утворенням у червні 1918 р. Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук (голова — В.І.Вернадський) виникла проблема підпорядкування ГДА (адже традиційно губернські вчені архівні комісії підпорядковувалися Академії наук), в зв'язку з чим було організовано «Комісію по розмежуванню справ між Міністерством Народньої Освіти, Головиним Управлінням Справ Мистецтв та Національної Культури і Академією Наук» 27 липня 1918 р., на першому засіданні цієї комісії, членами якої були проф. Д.І.Багалій, акад. В.І.Вернадський П.Я.Дорошенко (головноуправчий ГУМНК), І.А.Красуський (товариш міністра по проф. Освіті МНО), М.М.Могиланський, В.Л.Модзалевський (голова Архівно-бібліотечного відділу), А.Ф.Серета (голова Художньо-промислового відділу) та ін. було вирішено залишити ГДА у «відомстві Головного Управління як автономну установу, додавши до призначення Директора Архіву затверджується по рекомендації Академії Наук, і тільки в разі незатвердження двох кандидатів — третій призначається Верховною Радою» [17, спр.3, арк.1-1 зв.]. Отже автономія Національного архіву як державної установи була збережена. У вересні 1918 р. ГУМНК звернулося до Міністерства освіти і мистецтв Української Держави з проханням про підтримку плану реформи і призначення свого представника до Міжвідомчої комісії для розгляду цього питання, створюваної при ГУМНК. У зверненні наголошувалося: «Оскільки би важка й складна не була реформа архівної справи на Україні, кінце до неї треба приступити, як мога, найскоріше» [19 арк.4]. До складу комісії увійшли Д.І.Багалій, В.С.Іконников, І.М.Каманін, А.Ю.Кримський, О.І.Левіцький, В.Л.Модзалевський. Оскільки формування Міжвідомчої комісії значно затяглося (зокрема, О.І.Левіцького як представника від Міністерства освіти і мистецтв було призначено лише 30 жовтня 1918 р. [18, арк.6]), часу для дій у неї залишалося обмаль. У процесі реалізації реформи співробітниками відділу В.Л.Модзалевського допрацьовувався проект створення Волинської архівної комісії у м. Острозі (з архівом при ній), було вироблено проект «Положення об Архиве Юго-Западного Фронта» [17, спр. 57]. Хід реформи висвітлювався у періодичній. Зокрема, показовими щодо цього питання є публікації на сторінках журналу «Наше минуле», що виходив у Києві впродовж 1918-1919 рр. у видавництві «Друкар» [26, с.39-46]. В.Л.Модзалевський активно співпрацював з редакцією, незалежно від того, яку посаду він обіймав. Відтак у часописі збереглися як повідомлення про підготовку реформи та спроби фундації Національного архіву співробітниками ГУМНК (1918, №№ 2 та 3), так і про зусилля у цій царині Архівного відділу ВУКОПМІСУ (1919, № 1-2).

Найбільшою проблемою провідників архівної реформи залишався брак коштів й фахівців. Аналізуючи діяльність відділу впродовж другого півріччя 1918 р., О.С.Грушевський з гіркотою згадував про «уважність до потреб історичної науки (на словах)» з боку міністерства М.П.Василенка [20, с.82]. Проте заслугою Бібліотечно-архівного відділу (і В.Л.Модзалевського зокрема) було поглиблення напрошуваних попередників з питань архівної реформи, що передбачало вирішення проблем централізації, концентрації архівних матеріалів у пристосованих архівосховищах, як у центрі, так і на місцях, державну власність на архівні документи, створення умов для професійної освіти тощо, її перші практичні кроки, підтримані гетьманом П.П.Скоропадським.

Вірний принципу аполітичності архівів, В.Л.Модзалевський продовжив свою пращу щодо реформування архівної справи, обійнявши посаду завідувача Архівної секції ВУКОПМІСУ після переїзду уряду з Харкова до Києва наприкінці березня 1919 р. 3 серпня 1919 р. він очолив Головне архівне управління при Позашкільному відділі Наркомосвіти УСРР. Робота Архівної секції під керівництвом В.Л.Модзалевського була зосереджена на розробці низки проектів законодавчих положень, необхідних для проведення архівної реформи: «Проекту положення про Всеукраїнський Головний Архів» та «Пояснювальної записки до нього», «Проекту штатів Всеукраїнського Головного архіву», «Положення про заснування Губернських Архівів» та проекту їхніх штатів, кількох інструкцій. Фактично план цієї реформи співпадав із напрошуваними Грушевського-Модзалевського. Зокрема, основними положеннями реформи вивнавалися:

1. «Передача всіми ведомствами своих архивов в ведение Архивной Секции в виде единого архивного фонда...

2. Создание Центрального Всеукраинского Главного Архива, который представлял бы собою основное хранилище той части единого архивного фонда, которая имеет государственный, общеукраинский характер. На местах в губернских городах, согласно проекту реформы, должны быть созданы Губернские архивы, а в крупных уездных городах Уездные Архивы.

3. Административным органом, направляющим дело во Всеукраинском масштабе должно быть Центральное Архивное Управление, находящееся в ближайшей связи с Наркомпросом. Центральному Архивному Управлению на местах соответствуют Губернские Архивные Управления» [21, арк.2]. Як бачимо, при збереженні основних засад проголошення державної власності на архівні документи та централізацію архівної справи, йдеться про «єдиний архівний фонд» (відповідно до формулювання «ленінського декрету») та створення Центрального архівного управління — вищої державної інституції для керівництва архівною справою. Водночас знову давалася взнаки фінансова скрута та відсутність фахівців. У доповідній записці щодо створення Всеукраїнського центрального архіву наголошувалося, що «начата в полному соответствии с теми планами и проектами, которые были разработаны в Петербурге в Комиссии под рук. Т. Рязанова и ознакомление с которыми было достигнуто командировкой в Петербург в июне месяце сотрудник архивного Управления» [22, арк.2]. Як відомо, ця комісія схилилася до ідеї децентралізації архівної

справи і збереження історично складених фондів, відтак планувалося створити архіви у Харкові, Одесі, Києві. Проте «хід історичних подій» вимагав створення насамперед Всеукраїнського центрального архіву.

Вважаємо, що ґрунтовний аналіз проектів реформи раянського часу та їхній зв'язок з напрацюваннями архівістів доби Центральної Ради і Гетьманату може бути темою окремого дослідження. Адже проблеми та шляхи реформи архівної справи в Україні не втрачають і нині своєї актуальності. Межі статті унеможливають детальний виклад цього питання. Проте історіографічні джерела та аналіз зазначених проектів архівної реформи дають підстави для висновків:

— Модель архівної реформи в Україні не була оригінальною, оскільки для її розроблення вивчався досвід країн Західної Європи, Росії. Отже, можна припустити, що західна модель (зокрема, французька і німецька) архівної реформи через посередництво російської моделі значно вплинула на розробку планів реорганізації архівної справи в Україні 1918 р. Її основними цілями та завданнями були проголошення державної власності на архівні документи, централізація архівної справи, концентрація архівних матеріалів загальнодержавного значення у Національному архіві, створення оптимальної мережі архівних установ та наукове розроблення архівних документів;

— Архівно-бібліотечний відділ ГУМНК продовжив роботу над проектом реформи, теоретичні основи якої були закладені Бібліотечно-архівним відділом УЦР на чолі з О.С.Грушевським;

— З переходом В.Л.Модзалевського до ВУКОПМІСу Архівна секція, маючи значний досвід підготовки проекту реформи та чіткі цілі й завдання, творчо використовувала, крім того, напрацювання російських архівістів з урахуванням української специфіки.

¹ Палакін Г.В. Павло Скоропадський та архівна справа в Українській державі 1918 р. (до постановки проблеми) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської наукової конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. / Упорядники В.П.Ляховський, І.Б.Матяш. — К., 1997. — Ч.1. — С.118-123.

² Коваль О.М., В.Л.Модзалевський і архівна реформа в Україні. 1918-1920. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської наукової конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. / Упорядники В.П.Ляховський, І.Б.Матяш. — К., 1997. — Ч.1. — С.253-259.

³ Палакін Г.В. Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. 1917 — 1921.: Збірник наукових праць / Ред. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С.166-185.

⁴ Лозицький В.С. Управління архівною справою в Україні: історія, проблеми, перспективи // Константи. — 1996. — №2(5). — С.6-7.

⁵ Матяш І.Б. Модель організації архівної справи доби Центральної Ради // Центральної Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К., 1997. — Ч.2. — С.285-291.

⁶ Матяш І.Б. Основи проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. 1917-1921.: Збірник наукових праць / Ред. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С.11-26.

⁷ Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. — К.: Академпрес, 1993. — 399 с.

⁸ Самокасов Д.Я. Централизиция государственных архивов. Архивное дело на Западе. — М.: Типо-Литография Г.И.Простакова, 1900.

⁹ Авторатов В.Н. Из истории централизации архивного дела в России. 1917-1918. // Отечественные архивы. — 1993. — №3.

¹⁰ Макаров А.Н. Проект архивной реформы бар. Г.А.Розенкампа (1820 г.) // Исторический архив. — 1919. — Кн.1.

¹¹ Хорюдина Т. История Отечества и архивы. 1917 — 1980 гг. — М.: РГГУ, 1994.

¹² Самокасов Д.Я. Архивное дело в России. Кн.1. Современное архивное нестроение. — М., 1902.

¹³ Дорошенко Д.И. Огляд української історіографії. Державна школа: історія. Політологія. Право. — К.: Українознавство, 1996.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. XXIX, спр. 1823.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 227.

¹⁶ Коваленко О.Б. Валдим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі України за доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. — К., 1998.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 1.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 4, спр. 2.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 74.

²⁰ Грушевський О.С. Сучасне українське архівознавство // Україна. — 1918. — №1-2.

²¹ ЦДАВО України, ф. 1738, оп. 1, спр. 31.

²² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 683.

²³ Вислів В.Ф. Верстюк — див. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смоляк. — К.: Україна, 1996. — Т.2.

²⁴ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Гол. ред. Ярослав Пеленський. — К.: Філадельфія, 1995.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 12, спр. 674.

²⁶ Ковальчук Г.І. Питання архівної справи на сторінках журналу «Наше минуле» // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. — К., 1998.

²⁷ Головне управління у справах мистецтва та національної культури утворено в червні 1918 р. Головою урядів. — П.Я.Дорошенко. До складу ГУМНК входили відділи: театральний (гол. Старницька М.М.); музичний (гол. Кошич О.А.); охорони пам'яток старовини і мистецтва (Біляшівський М.Ф.); худож. мистецтва (Середя А.Ф.); пластичних мистецтв (Павлуцький Г.Т.); архівно-книжно-бібліотечний (Модзалевський В.Л.). У травні Архівно-бібліотечний відділ підпорядковувався МНО (назва була згодом змінена на Міністерство освіти і національної культури).

Григорій Рудий

Періодика часів Української Держави про національне мистецтво

В період національного відродження України важливого значення набуває дослідження проблем культурного, духовного життя українського суспільства. Особливий інтерес у цьому плані становить період Української Держави, яка існувала з квітня по грудень 1918 р. Саме в цей період у більшості шкіл уведено українську мову, засновано близько 150 українських гімназій. У Києві та Кам'янці-Подільському відкрито українські державні університети. Тоді ж розпочала роботу Українська Академія наук, а також створено Український національний архів, Національну бібліотеку, Український драматичний театр, Державну капелу, Кобзарську школу, Державний симфонічний оркестр тощо.

Сьогодні особливої уваги набуває питання про якомого повне залучення до наукового обігу і ефективне використання як документальних, так і оповідних джерел, що віддзеркалюють розвиток духовного життя гетьманської держави. До важливих джерел належить і періодична преса. За підрахунками автора, в зазначений період видавалось близько 200 періодичних видань.

У великому масиві джерел з питань української культури помітне місце займають газетні матеріали про заходи гетьманського уряду, творчої інтелігенції щодо розвитку національного мистецтва. У пресі опубліковано закон Ради